

Богдан Котюк

ОРГАНІ У ЛЬВОВІ ТА УКРАЇНІ

У 2015 році виповнюється 600 літ Львівського органного мистецтва і 400 років храму Св. Магдалини, де сьогодні в Будинку органної та камерної музики звучить найбільший в Україні орган.

Орган – це найбільший і найбагатший за палітрою звучання музичний інструмент. За своєю природою це духовий інструмент, а водночас він ще й має клавіші. Його звучання забезпечує складна система нагнітання повітря та передачі зусиль органіста від клавіш-важелів до труб. Його назва (від грецького *органон* – інструмент) є найкращим свідченням тієї універсальності музичного інструмента, що дає право перебрати на себе назву всіх інших як збірний образ. Саме тому часто орган називають «королем музичних інструментів».

Прототипом сучасного органу був *гідраліс*, тобто водяний орган, який у III ст. до н.е. збудував інженер Ктесібійос з Александрії. Для приведення цього інструменту в дію помічники органістові не були потрібні. Виконавець грав, стоячи на кришці заповненої водою бочки. Вода під вагою органіста виштовхувала повітря. Повітря, в свою чергу, через натискання на клавіші-клапани органіст подавав у труби гідраліса. Фактично це була та ж сама флейта Пана, але з трубами досить великих розмірів, що змушувало до застосування механіки для нагнітання повітря у труби під великим тиском. Різниця полягала ще й у тому, що органіст (на відміну від виконавця на флейті Пана) мав змогу подавати повітря одночасно в різні труби. Таким чином вже від самого початку орган – це гармонічний, а не лише мелодичний інструмент.

Починаючи з VIII ст. н. е., орган стає атрибутом християнської обрядовості. Тоді ж для вжитку поза стінами храмів почали використовувати і невеликі органи – *позитиви* й переносні *портативи*. У XII–XIII ст. знаменитим стає орган собору Паризької Богоматері. Та справжній розквіт органного мистецтва припадає на епоху Бароко і творчість Баха.

У Києві на стінах побудованого в середині XI ст. храму св. Софії збереглася фреска із зображенням цілого гурту візантійських придворних музикантів, серед яких є органіст за пультом невеликого органу, а поруч – два помічники, котрі ногами з міхів нагнітають повітря в його труби. Цей орган вже був пневматичним, і саме такого типу інструменти, починаючи з раннього Середньовіччя, стрімко розповсюджуються у Європі.

Існує припущення, що у Львові орган був уже при дворі короля Данила. Проте документальні відомості про орган у Львові сягають щойно 1405–1416 років, коли згадується праця львівських органістів, зокрема Петра Енгельбрехта. Інструмент, на якому грав перший із відомих нам львівських органістів, до нашого часу не зберігся. Але під склепінням латинського кафедрального собору, незважаючи на пожежі та реконструкції, орган звучав постійно і продовжує звучати у наші дні. Сьогодні – це перебудований в кінці XIX ст. на львівській фабриці будівничим Яном Сливінським 23-регістровий двомануальний з педалями орган, що своїм проспектом у псевдоготичному стилі чудово вписується в інтер'єр костелу.

Майже в той сам час, коли були зведені у Львові стіни Латинської катедрі, отці-домініканці збудували свій готичний храм. Систематичні пожежі руйнували їм споруду. Та у 1520 році в цьому храмі все ж було встановлено орган, але уникнути нових втрат від вогняної стихії не вдалося. Орган доводилося постійно реставрувати і перебудовувати. Небайдуже ставлення до музичного інструменталізму – одна з яскравих рис монахів Домініканського ордену, які ще 1495 р. у містечку Белзі заснували школу органістів. Одним із найвідоміших на той час став львівський композитор і органіст Мартин Леополіта, (бл. 1540– бл. 1589), який деякий час утримував посаду придворного органіста короля Зигмунда Августа.

У якому саме львівському храмі грав Мартин Леополіта поки не встановлено, та найімовірніше це був Домініканський собор. Змінювалися музичні смаки, зазнавав перебудови орган і сам храм, але Домініканська святиня завжди була і залишається сьогодні візитною карткою Львова. У 1955 році рештки 35-регістрового органу і його високомистецький проспект було перенесено до концертного залу Львівської філармонії, де в недіючому стані він і нині є окрасою філармонійного залу ім. С. Людкевича.

1991 року в колишній трапезній Домініканського собору встановлено 11-регістровий орган з педалями, який вважається найстаршим з діючих органів в Україні. В середині XVIII ст. його побудували у храмі св. Мартина кармелітів взутих. З бігом часу цей орган зазнав значних перебудов, та завдяки зусиллям львівського органіста й органного майстра Віталія Півнова отримав нове життя в трапезній домініканців. Тут постійно відбуваються концерти органної музики, які незмінно супроводжуються аншлагом і навіть тоді, коли концерти проводяться тричі на день.

В епоху Ренесансу Львів був укріплений оборонними міськими мурами. Проте більшість монастирів знаходилися вже поза межами міста, тому монахи потребували власних захисних мурів. Такими локальними оборонними спорудами, що були готові до самостійного опору, стали монастирі бернардинів, кармелітів, капуцинів, францисканців, монашок-бенедиктинок. У монастирях за потужними мурами зводилися храми, в яких орган займав провідну роль. Особливо показовим прикладом є львівський храм, який сьогодні пишається найбільшим із діючих органів України: собор св. Марії Магдалини, який функціонує і як культова споруда, і як Будинок органної та камерної музики – величний концертний зал, що здобув слави далеко за межами України.

У 1615 році домініканці, які вже в той час мали у львівському середмісті монастир і храм, побудували за межами мурів духовну семінарію, а семінаристів розмістити у новоствореному укріпленому монастирі. Їх костел св. Марії Магдалини впродовж 17–18 ст. розростався. Відомостей про орган, яким на той час користувалися в костелі, немає, відомо, що 1932 року їх орган був проданий до Богородчан. Монтаж нового інструмента, який було придбано у фірми Gebrüder Rieger, було завершено у 1936 році. Цей орган (opus 2565) мав 70 регістрів, з яких 12 розміщувалися в окремій шафі над вівтарем, три основні мануали і педалі, а також виносний додатковий четвертий мануал. Таким чином, на цьому

інструменті досягалася не лише високоякісне звучання, але й була можливість залучати до виконання двох органістів одночасно.

У післявоєнні роки цей унікальний орган був занедбаний і потребував реконструкції, що й зробила моравська фабрика Rieger-Kloss 1968 року. Модернізація органу супроводжувалася значними перебудовами. Було укомплектовано регістри, додано втрачені труби, встановлено новий пульт. Однак відновлення всієї системи поєднання віддаленого пульта (Fernwerk) з основним пультом (Hauptwerk) в умовах функціонування органу як концертного інструменту вважали недоцільним. За наступної реконструкції 1988 року тією ж фірмою орган було знову відремонтовано, а третя реконструкція була здійснена 2005 року.

Тепер цей романтичний орган завдяки гармонійному єднанню з інтер'єром та акустикою залу, багатству технічних і виразових можливостей є найбільшим і найкращим з усіх органів сучасної України. Після перебудови фірма Rieger-Kloss надала новий порядковий номер цьому органу: opus 3375. Завдяки електропневматичній трактурі виконавець для видобування звуку витрачає мінімальні зусилля. Орган став універсальним за своїми артистично-мистецькими якостями, бо на ньому однаково добре звучить як музика, що була створена композиторами фламандсько-німецької школи для старих барокових інструментів, так і багатюща колористичними характеристиками музика композиторів романтичної франко-бельгійської школи.

Тембральна 60-регістрова палітра і досить розбудована система програмування (6 постійних і 4 вільні комбінації) відкривають перед органістом можливість виконання навіть експериментальних і новаторських творів сучасної музики. Грандіозна потуга й велич звучання 4742 труб органа собору св. Марії Магдалини має силу магічної дії на цінувальників органного мистецтва. Сьогодні в Будинку органної та камерної музики орган звучить постійно.

У довоєнний час у львівських храмах та закладах культури в робочому стані було понад півсотні органів. Знаний польський історик органного мистецтва Єжи Голос у своєму дослідженні «Polskie organy i muzyka organowa» (1972) твердить, що вже на початку XVII ст. на Личаківському передмісті Львова у дерев'яному костелі св. Антонія звучав орган. Через сто років на місці дерев'яного побудували кам'яний храм, до якого 1937 року з містечка Пйотркув Трибунальський було привезено 17-регістровий, двомануальний з педалями романтичний орган. За цим органом у середині XX ст. майже увесь свій вік служив Господу й музиці чудовий сліпий органіст Андрій Тарасик. А інструмент і сьогодні вірою й правдою служить парафіянам.

Сьогодні ми з гордістю згадуємо цілу плеяду визначних львівських органістів – Рудольф Шварц (1834–1899), Ян Непомук Рангл-Шмигельський (1877–1931), Михайло Возний (1902–1990), Самуїл Дайч (1928–1988), професор консерваторії і органіст Арсеній Котляревський (1910–1994), Юзеф Новаковський (1894–1990), який не лише протягом 80 років грав у Катедральному соборі, але й провадив при костелі школу гри на органі. Авторитет Львівської школи органного мистецтва не обмежується лише органістами. До знакових постатей належать і композитори, які

писали для органа: Мечислав Солтис (1863–1929), Тадеуш Маєрський (1888–1963), Тадеуш Махль (1922–2003).

У середині XIX ст. отці бернардини встановили величний орган у храмі св. Андрія. Фрагменти цього унікального за своєю оздобою органу збереглися дотепер. Цей, мабуть, найстаріший в Україні орган, залишки якого, на жаль, вже не вдасться відновити, все ж вартий того, щоб йому було надано статус історичної пам'ятки національного значення.

Інший, не менш цікавий орган, був збудований у гарнізонному храмі св. ап. Петра і Павла. Цей собор отці-єзуїти побудували на початку XVII ст. У 1644 році тут розмістили орган, який мав закладені у собі тембральні характеристики звучання військового духового оркестру. Над конструюванням інструменту почергово працювали провідні львівські органні майстри Ігнацій Жебровський, Ян Сливінський, Рудольф Гаазе та їх фірми. Військовий колорит звучання було досягнуто завдяки перевазі яскравих, відкритих барв – зокрема, рідкісного регістра *gvardian*. Зовнішньою особливістю цього органа є удекорування проспекту статуями муз і святих, які тримають в руках різні музичні інструменти. Ранньобароковий проспект цього органа значною мірою зберігся до нашого часу. Велика кількість вцілілих і цілком придатних до використання його фрагментів сьогодні промовляє за якнайшвидшу реставрацію.

Предметом особливої гордості львів'ян був найбільший у всій Речі Посполитій орган костелу св. Єлизавети. Цей унікальний 73-регістровий інструмент було встановлено у 1926 році, на якому грали провідні концертуючі органісти. На початку XX ст. цілком достойну конкуренцію в якості концертного органа у Львові складав орган собору євангелістів св. Уршулі, що на початку вулиці Зеленої.

Сьогодні у Львові постійне органне концерткування культивується в Будинку органної та камерної музики (костел св. Марії Магдалини, вул. С. Бандери, 8) та у Трапезній залі музею історії релігії (сьогодні це частина храму св. Євхаристії). Визначна подія в культурному житті міста відбулася 2014 року, коли у Філармонії зазвучав новий 47-регістровий тримануальний з педалями електроорган італійської фірми "Viscount". Постійно останнім часом звучить орган й у вірменському катедральному соборі. Це хоч вже й не новий, але в доброму стані двомануальний з педалями електроорган "Прелюдія". Ще один новий орган з'явився у ново-збудованому римо-католицькому храмі на Збоїсках. На усіх згаданих органах постійно концертує добре знана в Україні та за її межами львівська органістка Олена Мацелюх, яка успішно оволоділа специфікою різних органів Львова.

Історія органної культури Львова рясніє не тільки прикладами появи і переміщення органів з одного храму до іншого, загибеллю інструментів через пожежі чи варварське знищення комуністами в часи їх боротьби з релігією. Цікава доля спіткала орган вірменського собору. Цей 17-регістровий двомануальний з педалями орган "Rieger" (opus 1277) 1947 року вивезли в до Ташкента і він став першим органом у Середній Азії. Львівський дослідник органного мистецтва Юрій Шибальський у своєму каталозі 1955 року «Диспозиція органів львівських і деяких провінційних» охарактеризував інструмент, збудований 1906 року, як чудово інтонований.

Величезну пошукову працю в архівах та через спілкування з хранителями органної старовини здійснив львівський дослідник Сергій Каліберда, який 2014 року видав фундаментальну працю «Органи Львова і Галичини, історія та сучасність»¹. Проте його інтерес до органів і органного мистецтва простягається значно ширше, бо на своїй сторінці в інтернеті він подає історичні відомості про сучасний стан і диспозиції органів різних куточків України, а також Росії. Навіть при побіжному огляді зібраної ним інформації стає очевидним, що справа будівництва органів глибоко закорінена в релігійних традиціях і в культурно-мистецьких середовищах.

¹ Рецензію проф. Наталі Кашкадамової на цю книгу див. у попередньому числі нашого журналу – *ред.*